Ն· ՏԱՐԻ / L. JAHRG. 1936 — ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՄԱՐՏ / JÄNNER—MÄRZ — ԹԻՒ / HEFT 1–3

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

INHALT

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
ՎԻԵՆՆԱ

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:
Mechitharisten-Kongregation in Wien, VII., Mechitharistengasse 4.
Druck der Mechitharisten-Buchdruckerei in Wien, VII., Mechitharistengasse 4.

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 1—3 ՅՈՒՆՈՒԱՐ—ՄԱՐՏ Ծ. ՏԱՐԻ 1936

ԲԻՒՐԱՍՊԻ ԱԺԴԱՀԱԿ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆԱՎԱՐՆ ՄԱԶԴԱԿ ՀԱՅ ԱՒԱՆԴԱՎԷՊԻ ՄԷՋ ԸՍՏ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

Ա.

1. Մ. Խորենացւոյ «Հայոց պատմութեան» գրութեան ժամանակի նկատմամբ իմ ուսումնասիրութիւններս բերած էին զիս այն համոզման, թէ Մովսէս ապրած է Ը. դարու վերջին եւ Թ. դարու առաջին քառորդին եւ «Հայոց պատմութիւնը» գրուած է իբր 810ին Հարաւային Հայաստանի իշխան Սահակ Բագրատունւոյ հրամանով[1]։ Ա. Զամինեան[2], Յ. Մանանդեան[3] եւ Հ. Վ. Հացունի[4] ընդունելի չգտան իմ հաստատութիւնս։ Զամինեան Հայոց Պատմութեան գրութեան տարին Զ. դարու վերջին քառորդին փնտռեց. Մանանդեան Թ. դարու Բ. կէսին եւ Հացունի պնդեց թէ 669էն յառաջ[5] արդէն հրապարակի վրայ գոյութիւն ունէր «Հայոց պատմութիւնը». Մ. Խորենացի գրած է զայն «459—465 Թուականաց միջեւ»։ Զեմ ուզեր վիճաբանել այստեղ։ Կը հաստատեմ միւսանգամ, թէ 810էն յառաջ գոյութիւն չունէր Մ. Խորենացւոյ Հայոց պատմութիւնը. եւ կ'աւելցնեմ թէ այն տեսած է խմբագրութիւն մը Աշոտ Մեծ Բագրատունւոյ օրով, հաւանօրէն Սահակ Մռուտ Տայեցւոյ ձեռքով. վերջին կէտս կը մնայ ինձ դեռեւս ապացուցանել պատեհ առթիւ։

2. «Հայոց Պատմութեան» Ա. Գրքի վերջը, արտաքոյ Գրոց զետեղուած է յաւելուած մը «Ի Պարսից առասպելաց յաղագս Բիւրասպեայ Աժդահակայ» (էջ 89—92, տպ. Աբեղեան-Յարութիւնեան)։ Այս Յաւելուածը նախնարար զետեղուած էր արտաքոյ Գ. Գրոց, «Հայոց Պատմութեան» շրջագծէն դուրս. Մ. Խորենացի կը գրէ. «այլ ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի (առասպելական) բան. զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս եւ ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք չարել, այլ զատ եւ որիշ» (90). այսինքն յարմար չդատեցինք այս մասը Ա. (կամ Բ. եւ) կամ Գ. գրոց մէջ զետեղել, այլ «զատ եւ որիշ», ուրոյն յաւելուածով մը զետեղեցինք արտաքոյ «Հայոց Պատմութեան». պէտք է իմանալ անշուշտ Գ. Գրքէն վերջը։ Այս միտքը կը յայտնէ հեղինակը նաեւ իւր Մեկենասին ուղղած հետեւեալ տողերու մէջ. «զի ի վերայ այլոց անհնարիցն՝ հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր (այսինքն Ա.—Գ. գրոց գրութիւնը)՝ կատարեմք եւ զայս» (90). ուստի Հայոց Պատմութեան գրուելէն վերջը կատարած է Մովսէս իւր պաշտպանին այս խնդիրքն ալ։

Յաւելուածիս փոխադրութիւնը Ա. Գրոց վերջը կատարուած է խմբագրչի ձեռքով, որ տեսնելով Ա. Գրքի վերջին գլուխներու մէջ Աժդահակի պատմութիւնը, Բիւրասպի Աժդահակայ զրոյցն ալ զետեղած է անոր մերձաւորութեան։

3. Այս Յաւելուածին առաջին հատուածը

---

[1] Հ. Ն. Ակինեան, Մովսէս Խորենացւոյ ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը։ Անահիտ Ա. Ն. շ. (1929), Թ. 4, էջ 67—77։ Նոյն՝ Ղեւոնդ երէց եւ Մ. Խորենացի. ի գիրս՝ Մատենագրական հետազօտութիւններ, Գ. (Վիեննա 1930), 127—291 = Հանդէս Ամսօրեայ, 1930, էջ 8—41, 129—156, 257—272 եւ 381—404։ Նոյն՝ Moses Khorenatzi, Die Abfassungszeit der Geschichte Armeniens und die Persönlichkeit des Geschichtsschreibers in neuem Lichte betrachtet. W. Z. K. M. 37 (1930), 204—217. Նոյն՝ M. Chorenaçi ի գիրս՝ Pauly-Wissowa-Kroll, Realenzyklopädie, Suppl. VI (1935), 534—541.

[2] Ա. Զամինեան, Մովսէս Խորենացին. իր ժամանակը, ընկերակիցներն ու գործերը. Անահիտ Գ. (1931), Թ. 1—2, էջ 117—136։

[3] Յ. Մանանդեան, Խորենացու առեղծուածի լուծումը. Երեւան 1934։

[4] Հ. Վ. Հացունի, Մովսէս Խորենացին կը դառնայ ի Ե. դար. Բանախօսութիւն. Վենետիկ 1935։

[5] Հաւատացած թէ «Մովսէս Կաղանկատուացւոյ» Պատմութիւնն Աղուանից այս Թուականին գրուած է։ Բայց ունէ՞ր այս Պատմութիւնը այժմեան խմբագրութեամբ Ժ. դարէն յառաջ գոյութիւն։ Աղուանից պատմութիւնը 4—5 զանազան հեղինակներէ զանազան ժամանակներու մէջ գրուած հատուածներու համադրութիւն մըն է անծանօթ խմբագրէ մը, որ հաւանօրէն ԺԱ. դարուն ապրած է։ Այս մասին ընդարձակ այլուր։

կը ներկայացնէ Պարսից Առասպելին կարեւոր գծերը Բիւրասպի Աժդահակայ մասին. Բ. Հատուածը, որ «Ստորագրութիւն» խորագիրը կը կրէ, կու տայ «որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստիք», այս ինքն Առասպելին պատմական ուղեծուծը:

Աչքի կը զարնէ հոս այն իրողութիւնն, որ Խորենացւոյ «Ստորագրութեան» մէջ նկատի առնուած «Բիւրասպի Աժդահակը» իւր նկարագրականովը բոլորովին կը խտորի այն «Բիւրասպի Աժդահակէն», զոր կ'ենթադրէ «Պարսից Առասպելը»: Կարեւոր կը համարիմ Ա. եւ Բ. Հատուածները ուսումնասիրել զատ զատ:

4. Մ. Խորենացի խօսքը ուղղելով իւր Մեկենասին՝ Սահակ Բագրատունւոյ կը գրէ. «Բայց զի՞նչ արդեօք տարփանք քեզ եւ Բիւրասպեայ Աժդահակայ փծուն եւ անճոռնի առասպելքն իցեն. եւ կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար եւ անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անքանութեան՝ առնես աշխատ.

1. *եւ անբարի առաջնոյ նորա (Բիւրասպ Աժդահակայ) բարերարութեան.*

2. եւ դիւաց նմա սպասաւորութեան («մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով՝ լինէր կամակատար»).

3. եւ ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն եւ զսուտն.

4. եւ ուսոցն համբուրումն («պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսն»).

5. եւ անդուստ վիշապացն ծնունդ.

6. եւ յայնմհետէ չարութեան յանախութիւն.

7. ծախել զմարդիկ ի պէտս որովայնի («անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց»).

8. *իսկ ապա* եւ Հրուդենայ *ումեմն* զնա կապել սարեօք պղնձեօք.

9. եւ ի լեառնն տանել որ կոչի Դըմբաւընդ.

10. *այլ* եւ ի ճանապարհի ննջելն.

11. եւ տանել զնա յայրս ինչ լերինն եւ կապել.

12. եւ զինքն (*Հրուդէն զպատկեր իւր*) անդրի ընդդէմ նորա հաստատել.

13. յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն.

14. եւ ոչ զօրէ ելանել եւ ապականել զերկիր»:

5. *Արդէն շատ անգամ հաստատուած է, թէ Մ. Խորենացի այս 1—14 կէտերու մէջ ամփոփած է Իրանեան հին աւանդավէպ մը, զոր Ժ. դարուն լսած է նաեւ Ֆիրդուսի նոյն «ի Պարսից առասպելաց» եւ ընդարձակած է իւր բանաստեղծի գրչով Շահնամէի առաջին Գրքի մէջ իբրեւ Զոհակի պատմութիւն:*

Առասպելս, որ հիմ ունի իրեն Իրանեան ծագումէ աւանդավէպ մը, ընթացք առած է Իրանէն եւ անցած է ժողովուրդէ ժողովուրդ, շատ սիրուած է մանաւանդ Կովկասեան ազգերու քով, որոնք աւանդած են նոյնը այլ եւ այլ գունաւորմամբ: Հայոց Արտաւազդի, Շիդարի եւ Միհրի, Վրաց Ամիրանի եւ Յունաց Պրոմեթէոսի աւանդավէպերը յէականս կ'ընդգրկեն զիրար եւ Իրանեանին հետ կապ ունին:

6. *Մովսէս Խորենացի, որ յառաջ կը բերէ դժկամութեամբ այս աւանդավէպը «ի Պարսից առասպելաց», լսած է զայն ոչ թէ ուղղակի Պարսից բերնէն, այլ հայ ժողովրդեան «առասպելներէն», թէեւ կը լռէ խոստովանիլ այս աղբիւրը: Ինձ կը թուի թէ մենք ունինք հոս «Բիւրասպի Աժդահակ» աւանդավէպը շատ հին հայերէն թարգմանութեամբ, որ իւր հնութեամբ ժամանակակից է Արշակունեան շրջանի այն հայերէն անդիր գրականութեան մնացորդներուն, որոնք պահուած են Փաւստոս Բիւզանդի, Մ. Խորենացւոյ եւ Գրիգոր Մագիստրոսի քով:*

Երկարմատեան վարդապետութեան ծընունդն է աւանդավէպս. բարւոյ եւ չարի կռիւը կը ներկայացնէ: Զանդիկ գրականութիւնը խօսելով Հրուդէնի (θraetaona) *մասին կ'ըսէ. «անիկա էր, որ սպաննեց Դահակ Վիշապը, որ երեք երախք, երեք գլուխ, վեց աչք եւ հազար զգայարանք ունէր, այն հզօր, դիւական գազանը, զոր ստեղծած էր չար դեւը ի վնաս երկրաւոր էակներու՝ ապականելու համար արդարներու ժողովուրդը»:*

Ֆիրդուսի աւանդավէպին պատմական հանդերձ զգեցնելով՝ այսպէս կը ներկայացնէ. Թեհմուրազ Թագաւորի գահին վրայ կը բազմի անոր որդին Ջեմշուդ: Անիկա կը թագաւորէ Իրանի վրայ 700 *տարի: Բովանդակ տիեզերքը կը հպատակէր անոր. կը հնազանդէին անոր հրամաններուն նաեւ դեւերն եւ ոգիները: Անիկա ծաղկեցուց Պարսկաստանի մէջ քաղաքակրթութիւնը. հպարտացաւ, եւ ուզեց որ մարդիկ իրեն ինչպէս Աստուծոյ երկրպագութիւն մատուցանեն:*

Նոյն ժամանակները Տաճկաստանին կ'իշխէր բարեպաշտ թագաւոր մը Մերդաս ա-

նուն։ Անիկա Դահակ (Զոհակ) անուն որդի մ'ունէր, որ նաեւ Բիւրասպ կը կոչուէր, վասն զի տէր էր 10·000 ոսկեսանձ ձիերու։ Իբլիս դեւը թելադրեց իրեն, որ սպաննելով հայրը՝ ինքը նստի անոր գահին վրայ։ Դահակի համաձայնութիւնն առնելով Իբլիս՝ Մերդաս թագաւորը խոր փոսի մը մէջ կը գլորէ եւ կը սպաննէ։ Հայրասպանն Դահակ կը տիրանայ գահին։ Իբլիս այս անգամ գեղադէմ երիտասարդի կերպարանքի տակ կը ներկայանայ Դահակի եւ իբրեւ խոհակեր կը մտնէ անոր ծառայութեան։ Կը պատրաստէ իւր տիրոջ համար անասուններու մսով կերակուր· առաջին անգամն էր, որ Միսը իբրեւ սնունդ սեղանի վրայ կը հանուէր։ Այս ծառայութեանց փոխարէն կը խնդրէ Իբլիս թագաւորէն, որ թոյլ տայ իրեն համբուրել անոր ուսերը։ Դահակ կամակատար կ'ըլլայ։ Խաւարի ոգւոյն համբուրէն Դահակի ուսերուն վրայ սեւ վիշապներ կը բուսնին։ Կը հրամայէ թագաւորը, որ կտրեն վիշապներու գլուխները· բայց անօգուտ· անոնք նորէն կ'աճին։ Բժիշկները անձեռնհաս կ'ըլլան դարման տանիլ։ Իբլիս բժշկի կերպարանքով կը մերձենայ Դահակին, խորհուրդ կու տայ անոր, որ մարդկային ուղեղով կերակրէ վիշապները· կը յուսար չար դեւը, թէ այս եղանակով պիտի ջնջուին աշխարհէս մարդիկ։

Այս միջոցին Իրանի մէջ ապստամբութիւն մը կը ծագի· ամբոխը կը հալածէ Ջեմշուդը։ Անոր տեղ Իրանի թագաւոր կը հրաւիրուի Դահակ։ Հազար տարի կը թագաւորէ Դահակ Իրանի գահին վրայ· անթիւ չարիքներ կը կատարէ։ Անոր վիշապները կերակրելու համար օրական երկու մարդ կը զոհէին։

Երբ կը կատարուէին այս չարիքները Իրանի մէջ, Ջեմշուդի ցեղէն կը ծնի Փերիդուն (Հրուդէն)։ Սա իւր հօրը՝ Ջեմշուդի սպանուելէն ետքը կը թաքչի անտառի մը մէջ· զինքը կը կերակրէր Պերմայէ կոչուած զարմանալի կովը։ Երբ այս տեղ ալ կը հետապնդուի Փերիդուն Դահակի ծառաներէն՝ մօրը հետ կը փախչի Հնդկաստան եւ փարս հովուի մը քով ապաստան կը գտնէ։ Փերիդուն լսելով մօրմէ թէ Թեհմուրազ թագաւորի ցեղէն է եւ այս պատճառաւ կը հալածուի Դահակէն, կ'երդնու իւր հօրը վրէժը լուծել անկէ։ Դէպքերը կը նպաստեն իրեն։ Կաւէ, Սպահանցի դարբին մը, որուն 17 որդիները կեր եղած էին Դահակի վիշապներուն, տեսնելով որ իր վերջին որդին ալ պիտի զոհուի, կը բարձրացնէ իւր դարբնի կաշեայ գոգնոցը նիզակի ծայրը եւ անցած ամբոխի գլուխը կը քալէ չարագործ Դահակի վրայ· ամբոխին կը խառնուի Փերիդուն, զինուած ահագին լախտով մը, որ կովի գլխու մեծութիւնն ունէր։ Ապստամբները զինքը իրենց առաջնորդ կ'ընտրեն։ Կ'ընդհարուին անոնք քանիցս Դահակի զօրքին հետ· ի վերջոյ կը յաջողի Փերիդուն իջեցնել իւր լախտը Դահակի գլխուն եւ գետին կը կործանէ զանիկա։ Բայց Սերոշ հրեշտակը խորհուրդ կու տայ իրեն, որ փոխանակ սպաննելու Դահակը՝ քաշէ տանի զանիկա Դեմաւենդ լեռը եւ հոն խոր այրի մը մէջ բեւեռէ ժայռի մը։ Փերիդուն կը հետեւի խորհուրդին։ Դահակ բեւեռուած է հոն ժայռի մը· ու երբեմն երբեմն կատղելով յառաջ կը բերէ երկրաշարժներ։ Այսպէս Ֆիրդուսի։

Ֆիրդուսիի անծանօթ մնացած է աւանդավէպին այն տեղին, ուր կ'ըսուի թէ Հրուդէն «զինքն անդրի ընդդէմ հաստատել, յորմէ պակուցեալ՝ հնազանդեալ կայ շղթայիցն»։ Թէ հայ աւանդավէպը «Պարսից առասպելի» մէկ հարազատ գիծը պահպանած է, կը տեսնուի Իբն ալ–Ֆաքիհ ալ–Համադանի արաբ աշխարհագրին հաղորդած նոյնանման տեղեկութենէն, որուն համաձայն Աֆերիդուն (Հրուդէն) զԲեւարասփ Դարբնաց գիւղ կոչուած լեռան վրայ բանտարկելէն եւ հսկողութեան յանձնելէ ետքը «անոր (Բիւրասպի) առջեւ Աֆերիդունի նմանութիւնը կանգնել տուաւ լերան քարանձաւի մը մէջ եւ զանիկա այս պատկերով կապեց»։

Ինչ որ կը պատմէ Իբն ալ–Ֆաքիհ լերան շուրջը գտնուող դարբիններու մասին, նոյն կը հնչէ այն առասպելին հետ, նկատմամբ Արտաւազդի, զոր յառաջ կը բերէ Մ. Խորենացի, Բ. 61։ Արտաւազդի զրոյցը ունի իր մէջ գծեր, որոնք կապ ունին Աժդահակի զրոյցին հետ. «Զրուցեն զմանէ եւ պառաւունք, եթէ արգելեալ կայ յայրի միում, կապեալ երկաթի շղթայիւք. եւ երկու շունք հանապազ կրծելով զշղթայսն՝ ջանայ ելանել եւ առնել վախճան աշխարհի. այլ ի ձայնէ կռանահարութեան դարբնաց զօրանան, ասեն, կապանքն։ Վասն որոյ եւ առ մերով իսկ ժամանակաւ բազումք ի դարբնաց զհետ երթալով առասպելին՝ յաւուր միաշաբաթւոջ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն, զի զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ»։

Դըմբաւընդ լեռան ստորոտը տեղի ունեցած կռանահարութիւնք փոխադրուած են նաեւ Մասեաց ստորոտը Աժդահակի առասպելին հետ, որ հոս նաեւ Արտաւազդի մերձեցուցած է պառաւներէ ոմանց բերանը։

6. Վկայ են այս հնութեան առասպելին անուններն եւ բառարանը, զորոնք Մ. Խորենացի դժուարաւ թէ Թ. դարուն ինքնին հայացուցած ըլլայ պարսիկ գրաւոր կամ անգիր աղբիւրէ մը։ Անունները աւանդուած են հին ուղղագրութեամբ եւ բառերու ընտրութիւնը կը կրէ դասական շրջանի կնիքը, այն նկարագիրը, որ յատուկ է հին երգերուն։

ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աժդահակ աւանդավէպին չար ոգին է. անոր զանդիկ ձեւն է *aži dahāka* (ուղղականն՝ *ažiš dahākō*), այն է «Իժ Դահակ». պազենտի մէջ եղած է *ažidahāk*, նոր պարսկ. *aždahā*, արաբացած՝ *Daḥḥāk (Zohak)*։ Հայ տառադարձութեան հնութեան վկայ է Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը Ե. դարու առաջին կէսին, որ Մարաց ’Αστυάγης թագաւորին անունը կը հայացնէ Աժդահակ (Հատոր Ա., էջ 101—102)։ Անունս նոր պարսկերէնէ փոխառութեամբ ունինք նաեւ Աժդահայ ձեւով, որ հսկայ, անձնեայ, քաջարի իմաստն առած է։ Բառին սկզբնական նշանակութեան մասամբ ծանօթ կը ցուցնէ ինք զինքը Մ. Խորենացի, երբ կը գրէ թէ «Աժդահակդ ի մեր լեզուս վիշապ է» (Ա. 30)։ Անուան մէջ «վիշապ» նշանակող մասն է աժ—, զանդ. *aži-*, «իժ», որ իր կարգին կ’ենթադրէ սանսկրիտ *áhi-* «օձ, վիշապ», յունարէն ἔχις, ἔχιδνα, հայերէն իժ, հնդեւրոպական *eg^{w}hi- արմատէն զարգացած (Hübschmann, Armenische Grammatik, 450. Աճառեան, Արմատ. Բառագիրք, հ. բ. իժ)։ Այսպէս հնդեւրոպական ծագումը իժ բառը զանդիկէն փոխառութեամբ եղած է աժ—. մերձաւոր արմատէ զարգացած է նաեւ հայերէն աւձ (հմմտ. Աճառեան, Արմատ. Բառարան, ը. բ.)։

Բիւրասպի յօրջորջումը, զոր կը կրէ Աժդահակ, կը ծագի զանդիկ *baevarə* + *aspa*, բիւր (= 10·000) ասպ (= ձի) ունեցող. առկէ է պահլաւերէն եւ պազենտ. *Bēvarāsp*, նորպ. *Bēvarasp* անունը։ Ֆիրդուսի Աժդահակը Իրանեան թագաւոր ենթադրելով, անոր «Բիւրասպ» յօրջորջանքը մեկնած է. «վասն զի ունէր բիւր ոսկեսանձ ասպ»։ Մ. Խորենացի բառիս ուղղական ձեւը գիտէ Բիւրասպի. նոյն ձեւով կ’անուանէ նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթք, էջ 90)։ Այսպէս Բիւրասպի կարող ենք հնաձեւ մը նկատել, «Բիւրասպեան» իմաստով։ Բայց Խորենացի երբ կը հոլովէ «Բիւրասպեայ», կը մոռնայ բառավերջ —ին եւ նմանութեան կը ձգտի «Վշտասպ, -եայ, Ծաւասպ, —այ» հոլովաձեւին, մինչ ուղղագոյնն պիտի ըլլար «Բիւրասպւոյ»։ Կարելի է սակայն մտածել նաեւ, որ անիկա լսած ըլլայ ժողովրդեան բերնին մէջ «Բիւրասպեայ» ձեւն ալ, ոչ սեռական հոլովով այլ իբրեւ ածական։

Ասպով կազմուած շատ անուններ ունինք, ամէնն ալ պահլաւերէնէ փոխառութեամբ. կը յիշեմ՝ Համազասպ, Ծաւասպ, Վնասպ, Վշնասպ, Վշտասպ։

Բիւրասպի գործածուած է հոս ածականաբար. այսպիսի բարդութեամբ են՝ բիւրազդի, բազմանկիւնի, չորեքկուսի, երկդիմի, միականի, բազմադիմի եւն։

Բիւրասպեայ համազօր է Բիւրասպիի, նոյնպէս Բիւրասպեանը (հմմտ. Համազասպեան)։ Թէ Բիւրասպ—ի եւ թէ Բիւրասպ—եայ հին ձեւեր են, որոնք երեւան կու գան նաեւ դասական մատենագրութեան մէջ։

Հրուդէն ծագած է ձայնափոխութեամբ հին զանդիկ *θraętaona-* ձեւէն, որ պահլաւերէնի մէջ եղած է *Frētūn*, պազենտի մէջ *Frēdūn* եւ նոր պարսկ. *Faredūn*, հմմտ. յուն. Φούρτων, զօրավլուխն Սանատրուկ Բ.ի, 114ին, որ գրուած է նաեւ Φουρτουης (Justi, Namenbuch, 331—332)։ Թ. դարուն պազենտերէ կամ նոր պարսկերէնէ հայացնելով անունս հաւանօրէն Փրեդուն պիտի ստացուէր. մինչ Հրուդէն հին պահլաւական ձեւի մը տառադարձութիւնն է, նոյն օրէնքով ինչպէս հրեշտակ (նաեւ հրշտակ), պհլ. **frēštak*, պրս. *firēšta*, հրամատար, պհլ. *framātar*, հրովարտակ, պհլ. *fravartak* եւն. Խորենացի պարսկերէն *Farrax*^{v} անունը տառադարձած է խոռոհ + բուտ. այսպէս նաեւ Սեբէոս խոռեամ (պ. *Farruhan*), խոռոխազատ = պ. *Farrux-zād*, խոռոխ—Որմիզդ, պ. *Farrux-Hormizd* եւն։ Նոյն սկզբունքով նաեւ պ. *Faredūn* պիտի տառադարձէր խարեդուն, խորեդուն։ Ըստ այսմ Հրուդէն համաձայն հին տառադարձական օրէնքին ճշդիւ տառադարձուած է, որուն համապատասխան է նաեւ յունարէնը Φούρτων (Φρουτων = Հրուդոն, Հրուդէն)։

Դըմբաւընդ լեռը, որ Մ. Խորենացւոյ ընծայուած Աշխարհացոյցի մէջ (էական մասով Է. դարու Բ. կէսէն) Դմբաւանդ ձեւով աւանդուած է (էջ 40, հրտ. Սուքրեան), եւ Թովմ. Արծրունւոյ քով Դնբուինդ (38) կը գրուի, պահլ. Damāvand, Dimbhāvand, Dabāvand անունն է, որ նոր պարսկերէնի մէջ Damāvand եղած է. Դաբաւանդ գիտէ անունս նաեւ Գրիգոր Մագիստրոս («գիտեմ եւ զԲիւրասպի ի լեառն Դաբաւանդ, որ է Կենտոոոսն Պոխւդեայ» (էջ 90, 126, 127). Հիւբշման հնագոյն ձեւն կ'ենթադրէ Dumbāvand (Armenische Grammatik, 37). հմմտ. եւ Marquart, Eranšahr, 127. պահլաւական Dimbhāvand ճշգիւ կը համապատասխանէ Դըմբաւանդ ընթերցուածին: Մ. Խորենացի Թ. դարուն հաւանօրէն Դաբաւանդ լսած պիտի ըլլար Պարսիկ բերնէ:

БАՌԱՐԱՆԸ

Անդրի, արձան իմաստով, ծագած է յուն. ἀνδριάς (սեռ. ἀνδριάντος), արձան նկարէն, մարդկադէմ, ասկէ անդրիանդ (Եւս. Քր. Բ. 268), անդրիանտագործ (Ոսկ., Մատթ. Գ. 26) (ἀνδριαντοποιός), յաճախ կը գործածուի Ե. դարու մատենագրութեան մէջ.

«Ոչ եթէ անդրի ձուլել տեսանիցես». Ոսկ. Մատթ. 527: «Անդրի պատկեր կանգնել ումեք». Կոչ. Ընծ. 102: «զԱնդրիդ, ասէ, զամենազարդ... ոչ տաց դիւաց». Ոսկ. Ես. 296: «Զամենայն տեղիս պատկերս եւ անդրիս նմանութեան իւրոյ լնոյր նա». Եւս. Եկեղ. Պատմութեան, 88: «Անդրիագործ պատկեր». Ագաթ. 37:

Բառս կ'երեւայ թէ հին փոխառութիւն է յունարէնէ: Մ. Խոր. այս նախադասութեան նմանութեամբ ունի տեղիքներս.

«Վերստին շինեաց (զՄծբին)... եւ զինքն անդրի ի միջին հաստատեաց». Բ. 36: «Մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական». Բ. 8: «Բայց զանդրիսն զոր աբար Վաղարշակ». Բ. 77:

Շատ հաւանական է որ «անդրի» հոս Խորենացւոյ յաւելուած ըլլայ. հնագոյն չրջանին «պատկեր» նախասիրուած պիտի ըլլար:

Ծախել. հմմտ. ի չարութիւնս ծախել զաւուրս. Ոսկ. Մատթ. 128. յանօգուտ զինչսն ծախել. անդ, 330. զամենայն սպաս պաչտաման ի պատարագս ողջակիզացն ծախէր. Բ. Մակ. Գ. 3 եւ այլն:

Յանախութիւն չարութեան, դասակաnաց չատ սիրած մէկ բառն է, որ Խոր. քով անգամ մը միայն, եւ այն այս նախադասութեան մէջ, կը գործածուի: Հմմտ. Ոսկ. Ես., ընչիցն յաճախութիւն, 17. — չարեաց, 29, 337. — թշուառութեանց, 42. — փառաց նորա, 166. — ուղղութեանց, 187. զ— անպղպջութեան կուսցն, 310. — կերակրոց, 345. յաճախութեամբ մեղաց, 418. զյաճախութիւնն ցուցցէ զխայթողութեանն, 92:

Պակնում. Հմմտ. Պակնուն եւ պարտասին, Ոսկ. Պաւղ. Ա. 85: Միթէ ոչ նստէին չուրջ՝ պակուցեալ պահապանքն, Ոսկ. Մտթ. Գ. 139: Քանզի պակուցեալք էին յահէն, Ոսկ. Մատթ. Գ. 117: Պակեաւ սիրտ ժողովրդեանն, Յեսու Է. 5: Զի մի պակիցեն յայնչափ զօրաց բազմութենէ, Բ. Մակ. Ը. 16:

Բառս ծանօթ է նաեւ Խորենացւոյ՝ աւելի «զարմանամ» ոչ-դասական իմաստով, հմմտ. Հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն (ընդ բեմբասացութիւնն Սահակայ), Գ. 65: Ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանց զմիմեամբք արկանեն, Ա. 11: (Զանխուլ գործեալ չարիքն) յայտնին եւ աշխարհի առ ի մեղուցելոց պակուցումն, Գ. 25:

Սարիք. Հմմտ. Ծապուհ «կապէր պատէր երկաթի սարեօք» զԱւետարանն յոր երդուաւ թագաւորն Արշակ, Բուզ. Դ. 16: Արձակեաց (Դրաստամատ) զԱրշակ ի կապանացն երկաթեաց, ի ձեռակապացն եւ յոտիցն երկաթոց եւ յանրոց պարանոցէն չղթայիցն սարեացն, անդ, Ե. 7: Ընչաւէտ կապեալ է ի հոգոց որպէս զշուն զի կապեալ է սարեօք (տպ. սարիւք), Վարք Հարանց, Բ. 648 (Ճառք Նեղոսի):

Բնիկ հայերէն բառ է (տե՛ս Աճառեան, Արմ. Բառ., հ. բ.), որ գործածուած է միայն յիշեալ մատեաններու մէջ. եւ անգամ մը միայն Խոր. քով:

Վրիպեցուցանել. Հմմտ. Ոչ վրիպեցոյց զարդարութիւն իւր, Ծնն. ԻԴ. 27: Վրիպեցոյց զքեզ Տէր ի փառաց, Թիւք ԻԴ. 11: Առ ի վրիպեցուցանելոյ եւ արհամարհելոյ, անդ, ԼԱ, 16: Անօրէնութիւնք մեր վրիպեցուցին զայն, Երեմիա, Ե. 25: Զի վրիպեցուսցէ եւ արկցէ ի թերահաւատութիւն, Ոսկ. Մատթ. Ա. 186: Գուցէ յանմահ բարութեանցն վրիպեցուցանիցեմք զանձինս, Ոսկ. Մատթ. Ա. 236: Զի յայնմ գեղոյ վրիպեցուսցէ զքեզ, Ոսկ. Մատթ. Բ. 708: յԱստուծոյ օգնականութեանցն կարիցէ վրիպեցուցանել, Ոսկ.

Ես· 12: Ցուղիղ ճանապարհէ վրիպեցուցանել, Ոսկ· Ես· 175: Կարաց վրիպեցուցանել եւ խոտ(որ)ել, Ոսկ· Ես· 126: Մինչ յԱստուծոյ ինչ վրիպեցուցի, Ոսկ· Ես· 352 եւն: Ի բարւոք ակնկալութենէ վրիպեցուցէ, Եզնիկ, 105: Դիւթութեամբ... վրիպեցուցանէ զմարդիկ յԱստուծոյ ճշմարտութենէն, Եզնիկ, 184 եւն:

Խորենացի այլուր ամենեւին չի գործածեր բառս:

7· Առասպելի վերլուծութեան («ստորագրութեան») մէջ կը գրէ Խորենացի (91)·

«Ասացեալն ի նոցանէ Բիւրասպի Աժդահակ <էր> առ Նեբրովթաւ նախնի նոցա: Քանզի ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ խառն ի խուռն եւ ոչ անառաջնորդ այս լինէր, այլ աստուածային իմն ակնարկութեամբ գլխաւորք եւ ցեղապետք որոշեալք զիւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին կարգաւ եւ զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ հաւաստի անուն ճանաչեմ ես Կենտաւրոս Պիւռիդայ, ի քաղդէականի գտեալ մատենի: Սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Նեբրովթայ»:

Խորենացի Առասպելին պատմական գիծ մը տալու համար Բիւրասպի Աժդահակը կը ներկայացնէ իբրեւ Պարսից ցեղապետ, որ լեզուաց խառնակութենէն ետքը «ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ» ձեռք բերած է «զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ», եւ այն «հնազանդեալ Նեբրովթայ»: Մասուդիի համաձայն «Նեբրովթ կ'իշխէր Բաբելոնի իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ Բիւրասպ կոչեցելոյ»· կը գրէ Մասուդի (Morondj, I. հմմտ· Quatremère, Journal Asiatique, 1835, էջ 103)· «Ջրհեղեղէն ետքը մարդիկ այլ եւ այլ երկիրներու մէջ հաստատուեցան. անոնց թուին մէջ էին նաեւ Նաբութեանք, որոնք Բաբելոնը շինեցին· եւ Քամայ ծնունդք; որոնք նոյնպէս բնակեցան նոյն աշխարհին մէջ եւ ունէին իրենց առաջնորդ զՆեբրովթ որ էր որդին Քանանի, որդւոյն Սենքարեբի, որդւոյն առաջին Նեբրովթի, որդւոյն Քուշի, որդւոյն Քամի, որդւոյն Նոյի: Այս բնակութիւնը տեղի ունեցաւ այն ժամանակ, երբ Նեբրովթ կ'իշխէր Բաբելոնի, իբրեւ կուսակալ Աժդահակայ (Dzahhak) Բիւրասպ կոչեցելոյ»:

Ասկէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ Մովսէս ունէր աչքի առաջ մեկնողական գրուածք մը, որ Աժդահակը որ եւ է կերպով Նեբրովթի հետ կապակցութեան մէջ կը դնէր· նման աղբիւրէ մը ուսած կ'երեւայ նաեւ Մասուդի:

Բայց յայտնապէս Խորենացւոյ երեւակայութեան ծնունդն է Բիւրասպիի նոյնացումը Կենտաւրոսի հետ· այս նոյնացման համար աղբիւր մատնանիշ կ'ընէ· «ի քաղդէականի գտեալ մատենի»:

«Կենտաւրոս Պիւռիդեայ» կ'ենթադրէ Κενταῦρος Πυρετός = «Կենտաւրոս Պիւրետոս»· Խորենացի «ի քաղդէական մատենի»՝ անուանս պատահած պիտի ըլլայ «Կենտաւրոսի Պիւռիդեայ»՝ այսպէս սեռական հոլովով, որուն ուղղական ձեւը ենթադրած է «Կենտաւրոս Պիւռիդեայ»: Խորենացի այլուր գիտութեամբ կամ անգիտութեամբ Կենտաւրոսը հայացուցած է «Ցուլկապարիկ»· «Անդ էր տեսանել զՂապիթեայց եւ զՑուլկապարկացն կռիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն» (Բ· 63)· բառական փոխ առնուած Սոյն Կալիսթենեայ Աղեքսանդրի վարքէն· «Եւ անդ էր տեսանել զՂապիթեացն եւ զՑուլկապարկացն կռիւսն ի վերայ Պիրեթեայ (ՁՁ· «Պերեթեայ» եւ «Պիրիթեայ») հարսանեացն եղեալ» (տպ· 27): Եւսեբեայ Քրոնիկոնի թարգմանիչը Կենտաւրոսը կը թարգմանէ Իշացուլ· «Իշացուլ եւ Ղապիթաց կռիւ: Իշացուլքն Թեստաղացւոց հեծեալք էին» (Բ· 128): Նոյն գրոց մէջ այլուր (Ա· 22) յուն. ἱπποκενταύρος կը թարգմանուի որ «զձիացլուց յուշկապարիկ կերպարանս ունիցին» (οἷς ἱπποκενταύρους τὴν ἰδέαν εἶναι)· այսպէս նաեւ Ոսկ· Պաւղ· Ա· 602 «զձիացուլսն ի քմաց ստեղծանեն»:

Պիւռետոս Կենտաւրոս մը կը յիշէ Ովիդիոս (Այլար· 12, 449): Խորենացւոյ աղբիւրը անծանօթ է. յամենայն դէպս քաղդէական մատեանք չեն:

8· Խորենացւոյ մեկնութիւնը Բիւրասպի Աժդահակի մասին, թէ «Եւ այս (= դեւ) սովորեալ՝ որ զչարութիւնն նիւթէր, ուսուցանէր նմա ի տան եւ ի հրապարակս՝ անկասկած զգլուխն ի վերայ ուսոցն Բիւրասպեայ դնելով եւ խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զանբարի արուեստն· զոր յԱռասպելին մանուկ սատանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակատար. եւ ապա վասն որոյ պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսսն», ուղղակի աւանդավէպէն վերցուած է այսը,

որ Ֆիրդուսիի Իբլիսն է, որ խորհուրդ տուաւ Աժդահակին հայրը սպաննել եւ անոր գահին տիրանալ. «մանուկ սատանայի, ասեն սպասաւորելով՝ լինէր կամակատար», Խորենացւոյ ընդլայնումն է Առասպելին. սկզբնագրին մէջ ըլլալու էր. «մանուկ այսոյն (կամ դիւի) սպասաւորեալ նմա (Աժդահակայ), լինէր սա կամակատար <կամաց նորա>»:

«Կամակատար» ունի անգամ մը Եզնիկ (91). «որ է հնազանդ եւ կամակատար»: Նաեւ Ագաթ. 299 խումբ մը ձեռագիրներու մէջ:

Սատանայ, որ ասորերէնէ փոխառութիւն է քրիստոնէական շրջանէն, կարելի չէ հեթանոս հայուն աւանդավէպին մէջ ենթադրել: «Այս» իբրեւ չար ոգի կարող է հին ըլլալ. Խորենացի այլուր յառաջ բերած է Արտաւազդի առասպելէն տեղիքս. «զողացան զմանուկն Արտաւազդ եւ դեւ փոխանակ եդին» (Բ. 61):

Նոյն պարսիկ աւանդավէպէն է նաեւ «եւ ապա՝ վասն որոյ <— ասեն —> պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ <դիւին (կամ այսոյն)>՝ համբուրէր <դեւն> զուսսն <Աժդահակայ>»: Այս համբոյրին հետեւութեամբ — վիշապներ կը բուսնին Աժդահակի ուսերուն վրայ: Խորենացի զայս մեկնել ուզելով կը գրէ. «Իսկ վիշապացն բուսումն կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ որ ասի, է այս. քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց. մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բազմութեանն եւ միաբանել ամենեցուն եւ հալածել. եւ փախչել նմա ի Նախասացեալ լերինն կողմանս: Եւ ի սաստիկ վարելոյն ... ի նմանէ»: Մնացեալը, զոր կը գրէ Խորենացի, Աժդահակի վէպին չի վերաբերիր: Այս տեղ ունինք Առասպելէն հետեւեալ տեղիքներն միայն.

Դեւն, որ կը սպասաւորէր Աժդահակի, փոխարէն կը խնդրէ, որ թոյլ տայ իրեն Աժդահակ՝ համբուրել ուսերը եւ նա թոյլ կու տայ. «վասն որոյ պարգեւ ի նմանէ խնդրեալ՝ համբուրէր զուսսն». այս համբուրած տեղերէն վիշապներ[6] կը բուսնին: «Վիշապացն բուսումն» կը վերաբերի վէպին. Խորենացւոյ դրչէն է «կամ կատարելապէս վիշապանալն Բիւրասպեայ», վասն զի Խորենացւոյ ըմբռնմամբ «Աժդահակդ վիշապ թարգմանի»: Մինչ ըստ ստուգաբանութեան է Վիշապ-Դահակ = Իժ-Դահակ:

«Ամբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել (Աժդահակ)» ո՛չ «դիւաց», այլ ուսէն բուսած վիշապներուն ի կերակուր: Խորենացին Առասպելին միտքը չէ հասկցած:

Վէպին հարազատ մասն է. «մինչեւ տաղտկանալ ի նմանէ բազմութեանն <մարդկան> եւ միաբանե[ա]լ ամենեցուն (ընդդէմ նորա) եւ հալածել (զԲիւրասպի Աժդահակ) եւ փախչել նմա ի [Նախասացեալ] (Դմբաւընդ) լերինն կողմանս: Եւ ի սաստիկ վարելոյն (բազմութեանն) զնա՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ»: Կաւէի պատմութիւնը կ'ակնարկուի: Աժդահակ Հրուդէնի հարուածին տակ կ'իյնայ կիսամեռ. աւանդավէպը գիտէ թէ ի Դմբաւընդ շղթայուած է Աժդահակ: Ուստի ինչ որ կը պատմէ Խորենացի Աժդահակի սպանման մասին, օտար է վէպին:

Բ.

Մովսէս Խորենացի իւր վերլուծութեան մէջ յառաջ կը բերէ գծեր, որոնք չեն հայիր Աժդահակի առասպելին. անոնք համայնավար Մազդակի անձին եւ վարդապետութեան մասին են: Այս տեսակէտէ հետաքրքրական են այս գծերը եւ արժանի մանր նկատողութեան:

Կը գրէ Մովսէս, թէ Բիւրասպի Աժդահակ «առ Նեբրովթաւ նախնի նոցա» այս ինքն Պարսից նախապետն եղած է. «սա ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ եւ ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին իւրոյ ունէր, հնազանդեալ Նեբրովթայ. եւ հասարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն. եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց: Եւ ամենայն ինչ նորա յայտնի էր բան եւ գործ. եւ ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր, այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուաւ զծածուկս սրտին: Եւ զել եւ զմուտ բարեկամացն որպէս ի տուընջեան նոյնպէս եւ ի գիշերի սահմանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալ անբարի բարերարութիւնն: — Այլ քանզի ստեղաբանութեամբ հզօր եղեալ՝ յօժարեցաւ ուսանել եւ զկատարեալ չարութիւնն. եւ այսոքիկ անկարելիք նմա. քանզի որպէս վերագոյնն ասացաք՝ սովորութիւն ունէր պատրանաց աղագաւ առ բազումս՝ ոչինչ ի ծածուկ գործել. եւ <քանզի> զայնպիսի վերջին եւ կատարեալ չարութիւն յայտնի ուսա-

[6] Հմմտ. Ոսկ. Մատթ., Ա., 446. «փոխանակ երկուց ձեռացն՝ երկու վիշապք յուսոցն արձակեալ կախիցին»:

նել կարողութիւն ոչ էր, հնարի այսպիսում դառնութեան հնարս․ ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս, որ ոչ այլով իւիք քան թէ բանիւ իմն եւ անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի, զոր վայրապար լսել ումեք ոչ է կարողութիւն» (91—92)։

Արդէն Շտաքելբերգ WZKM 12 (1905), 237—238, *միտ դրած էր որ Մ․ Խորենացւոյ այս տողերու տակ համայնավար Մազդակի մասին ակնարկութիւններ կը տեսնուին։ Կը գրէ Շտաքելբերգ․ «Թէպէտ Տաբարի կը պատմէ թէ Ֆերիդուն Դահակին յաղթելէն ետքը հոգ տարաւ որ այն երկրամասերն ու այլ ստացուածքները, զորոնք Դահակ կորզած էր մարդիկներէն, վերադարձուին իրենց նախկին տէրերուն, իսկ անտէր մնացածները բաշխուին աղքատներուն եւ ռամիկներուն», բայց եւ այնպէս կարելի չէ, պատմագրին այս տողերէն հետեւցնել, թէ համայնավարական կարգերը այնպէս վաղ հաստատուած ըլլան, ինչպէս Մ․ Խորենացի կ՚ենթադրէ, որ Աժդահակի կը վերագրէ զանոնք։ «Մեզի այնպէս կ՚երեւայ թէ Մովսէս Խորենացւոյ այս տողերը Մազդակի վարդապետած պարզիկ համայնավարական աղանդի մասին ակնարկող յուշեր են։ Այս անդրադարձութիւնները Մովսէսին են քան աւանդութեանը․ Մովսէս դիտած է ասով իւր Մեկենասը անհեղեդ առասպելներէ ետ կեցնել»։*

Թէ ինչ կ՚իմանայ Մովսէս «զամենայն յանդիման արտաքս բերէր զծածուկս սրտին», բացայայտ չէ․ յամենայն դէպս Պարսից Առասպելին անծանօթ է այս։ Բայց կ՚երեւայ թէ համայնավարական սկզբունքէ բղխած վարդապետութիւն մըն է, որ կը խոտէ դիւանագիտական գաղտնի դաշնադրութիւնները, եւ ոչ միայն դիւանագիտական, այլ եւ կենցաղական ամէն գաղտնի յարաբերութիւնները, որ մասամբ բռնապետական սկզբունքներու կը յարի։ Մութ է նաեւ «կատարեալ չարութեան» գիտութիւնը, որուն հանիլ կը ձգտէր աղանդապետը։

Աղանդապետը «ցաւս ինչ յորովայնի ունել բաղբաղէր չարաչարս»․ ի՞նչ հիւանդութիւն էր այս, «որ ոչ այլով իւիք քան թէ բանիւ իմն եւ անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի»։ Խորենացի անպատշաճ կը համարի այս «սոսկալի բանն եւ անունը» գրի առնել․ անոնք առանց տարակուսի դիւահարի անհամեստ եւ ամբարիշտ հայհոյութիւններն էին։ Պարսից Առասպելը նաեւ այս «կատարեալ չարութեան» կամ «անբարի բարերարութեան» անծանօթ է։

Ամբողջը Մազդակի վարդապետութեան մերձեցման համար կռուան կ՚ընծայէ մեզի Խորենացւոյ հետեւեալ տեղիքը․ «Հասարակաց զկենցաղս կամէր ուսուցանել ամենեցուն․ եւ ասէր ոչինչ իւր առանձին ումեք ունել պարտ է, այլ հասարակաց», ուստի ինչք, ստացուածք, նաեւ կին։

Այս վարդապետութիւնը Պարսկաստանի մէջ քարոզեց առաջին անգամ Մազդակ, որ յայտնուեցաւ Կաւատի թագաւորութեան (490—527) *առաջին տարիներուն։ Մազդակի վարդապետութեան մասին համառօտիւ ակնարկութիւն ունին եւ անոր ժամանակակից մատենագիրք․ աւելի ընդարձակ կը խօսին արաբ հեղինակներ եւ Ֆիրդուսի։*

Մազդակեան աղանդի հիմնադիրը առ հասարակ կը ներկայացուի Մազդակ որդի Բամդատի։ Տաբարի կը գրէ թէ մազդայական աղանդին բուն հիմնադիրն եղած է Զարադուշտ որդի Խորականի ի Պասայ․ իսկ Մազդակ անոր առաքեալն եղած է ժողովրդեան քով։ Ըստ այսմ ստացուածոց եւ կանանց հասարակաց ըլլալու վարդապետութիւնը կրնար աւելի կանուխ քարոզուած ըլլալ, որչափ ալ անծանօթ մնայ մեզի Խորականի որդւոյն Զարադուշտի ժամանակն եւ անձը։ Յամենայն դէպս այս Զարադուշտը պէտք չէ նոյնացնել Զրուանի հետ, որ Պուրուշասպայի որդին էր։

Մազդակի հայրենիքը Դինաւարի կը նշանակէ Ստահր․ Տաբարի զայն Մադարիյա կ՚անուանէ։ Աղանդապետի Մազդակ *անուան արտասանութիւնը բոլորովին ստոյգ չէ։ Թէպէտ արաբ հեղինակները առ հասարակ Mazdak կը կարդան, բայց Եաքութի գիտէ նաեւ* Mażdak = *Մաժդակ։ Կայ* Mizdak *գրութիւնն ալ* (*Նէօլդեկէ*, 456)։ *Արմատը* Մաժդ- *կրնայ թերեւս համեմատուիլ* Մաժդ-*ոցի հետ, որ նաեւ Մաշտոց եւ Մաշթոց կը գրուի։ Արդեօք Մ․ Խորենացի, որ շփոթած է Մաժդակ եւ Աժդահակ անունները, անուանց նմանաձայնութենէն չէ՞ մոլորած։*

Ֆիրդուսիի համաձայն Մազդակ Կաւատի արքունիքին մէջ գանձապահ էր։ Իր վարդապետութիւնը այսպէս սկիզբ առաւ․ Երան աշխարհի մէջ անյաջող հունձքի հետեւութեամբ սաստիկ սով տեղի կ՚ունենայ։ Ժողովուրդը անտանելի նեղութեան մէջ կ՚իյնայ, մինչդեռ արքունիքն եւ նախարարական տուները մթե-

րած առատ ցորէն իրենց շտեմարաններու մէջ զերծ մնացին սովէ: Ժողովուրդը շատ անգամ ձայն բարձրացուց· հաց կը պահանջէր: Այս ընդհանուր սովը կ'երեւայ թէ յուզած է Մազդակի սիրտը: Գնաց անիկա Թագաւորին եւ առակով հարցուց անոր, թէ ինչ ընելու է ժողովրդեան վիշտը թեթեւցնելու համար: Եթէ մարդ մը, ըսաւ, թունաւոր օձէ մը խայթուի եւ դրացին հակաթոյն մ'ունենայ եւ չուզէ տալ եւ մարդը մեռնի, կարելի՞ է անոր մահուան պատճառը դրացին համարիլ: Ի հարկէ, պատասխանեց Թագաւորը· եւ եթէ ամբաստանուի այնպիսին, պէտք է դատապարտել, որովհետեւ չխափանեց ընկերոջ մահը, զոր կարող էր: Նոյն իմաստով երկրորդ հարցում մ'ալ ուղղեց Մազդակ Թագաւորին եւ ընդունեցաւ նման պատասխան մը:

Ասոր վրայ իրաւունք համարեցաւ Մազդակ արքունի շտեմարաններու մէջ պահուած ցորենները բաժնել սովեալներուն: Երբ համար կը պահանջէ Թագաւորը Մազդակէն արքունի ցորեններու վատնման մասին, կ'արդարացնէ ինքզինքը Մազդակ նոյն ինքն Թագաւորին տուած պատասխաններով: Լսելով զայս Թագաւորը՝ կը խնդրէ Մազդակէն, որ իր այս նորալուր վարդապետութեան մասին իրեն աւելի մանրամասն ճառէ: Այն ատեն կը յայտնէ Մազդակ, թէ ինքը անարդար կը համարի երբ կը տեսնէ թէ մարդիկներէն ոմանք կ'ապրին յղփութեան մէջ, մինչ ուրիշներ զուրկ ամէն կարեւորէ՝ կը տառապին· պէտք է աշխարհի վրայ ոչ հարուստ եւ ոչ աղքատ ըլլայ· երկրաւոր կենցաղը ապրելու համար ամէն մարդ հաւասար իրաւունք ունի: Մարդ հինգ դեւէ պէտք է զգուշանալ· ասոնք են· Նախանձ, ցանկութիւն, ագահութիւն, բարկութիւն եւ վրէժխնդրութիւն: Կանայք եւ ստացուածքներն այն առարկաներն են, զորոնք իբրեւ գործի ունին դեւերը իրենց ձեռքը: Եթէ կանայք եւ ստացուածքները հասարակաց ըլլային, պիտի դադրէին անոնց պատճառաւ ծագած չարիքները: Կաւատ համոզուեցաւ, թէ ուղիղ են Մազդակի պատճառաբանութիւնները եւ դաւանեցաւ անոր վարդապետութիւնը: Այսպէս ըստ Ֆիրդուսիի, թէեւ ուրիշներ կ'ըսեն թէ Կաւատ որովհետեւ կիները կը սիրէր, անոր համար յարեցաւ մազդակեան վարդապետութեան: Բայց այն ստոյգ է որ Թագաւորը իւր կիներէն եւ ոչ մէկը դրաւ հասարակաց տրամադրութեան:

Մազդակի վարդապետութիւնը շուտով տարածուեցաւ: Անոր յարեցան մանաւանդ աղքատներն եւ ժողովրդեան ստորին դասակարգը, որոնք անպաշտպան էին:

Թէ ամուսնութիւնը սկզբունքով վերցուցած է Մազդակ, այս մասին ուղղակի բան մը չեն ըսեր արաբ հեղինակները· բայց բազմակին ընտանիքներէ կանանց բռնութեամբ յափշտակութիւնն եւ ստացուածքներու եւ դասակարգի զանազանութեան բարձումը ի հարկաւորութենէ առ այն կ'առաջնորդէր: Թէ ընտանիքի քայքայումը տեղ տեղ արդէն ընթացք առած էր Մազդակեաններէ, կը հաստատեն արաբ մատենագիրները:

Կաւատ օգտագործեց այս շարժումը քայքայելու համար ազնուականներու ոյժը· բայց ինքնին ոչ իւր գանձերն եւ ոչ իւր կիները տուաւ անոնց: Ցամենայն դէպս Յեսուէ Սիւնակեցի եւ Պրոկոպիոսի խօսքերէն կ'երեւայ թէ Մազդակէն քարոզուած վարդապետութեան հիմնական բովանդակութիւնն էր կանանց հասարակաց ըլլալը· ասկէ տարբեր բան չի պատմեր նաեւ Ֆիրդուսի:

Մազդակ իւր վարդապետութեան տուած էր կրօնական լրջութիւն: Անիկա ամէն չարեաց սկիզբը կը դնէր նախանձն, բարկութիւնն եւ ընչաքաղցութիւնը, որոնք կը յառաջագայեն դեւերէն եւ կը խանգարեն Աստուծոյ սահմանած հաւասարութիւնը: Բնականաբար իր մարդասիրական վարդապետութեան — «անբարի բարեբարութեան» ըստ երեւութին անհերքելի տրամաբանութիւնը պիտի հաճոյանար ամէնէն աւելի ստորին դասակարգին, որոնք անպաշտպան էին: Կրօնական հողի վրայ հիմնուած էր նաեւ մազդակեանց արիւն չթափելու եւ միս չուտելու արգելիչ պատուիրանը:

Ի սկզբան դիմադրութիւն չկրեց Մազդակ· թէպէտ ի ծածուկ հակառակ էին անոր ազատները: Քանի մը տարի ետքը յայտնուեցաւ տժգոհութիւնը: Տժգոհներուն յարեցան մոգերը: Բարձրացուեցաւ ապստամբութեան դրօշը· պարագլուխներն էին մոգպետները: Ապստամբներու ձեռքը ինկեան Կաւատ եւ Մազդակ· վերջինս կրցաւ իւր հետեւողներու օժանդակութեամբ փախուստի դիմել: Հաւանօրէն երկիւղ զգալով մազդակեանց մեծ

թուէն՝ մեղմ վարուեցան ապստամբները Թագաւորին հետ. Կաւատ բանտարկուեցաւ. եւ անոր եղբայրը Զամասպ Թագաւոր հռչակուեցաւ: Բայց յաջողեցաւ Կաւատ փախչիլ բանտէն եւ ապաստանարան գտնել Հեփթաղներու քով. քիչ յետոյ վերադարձաւ Կաւատ եւ ձեռք բերաւ միւսանգամ գահը: Մազդակեանները նորէն հաւաքուեցան իր շուրջը:

Անցան տարիներ: Կաւատ մտահոգուած էր Թագին ժառանգի մասին: Մազդակեանց թեկնածուն էր Փթասուարսա, որ Կաւատի ըստ երիցութեան՝ երրորդ որդին էր, կրթուած մազդակեան վարդապետութեամբ: Մոգերը եւ ուղղափառ կուսակցութեան անդամները կը պաշտպանէին Խոսրովի, Կաւատի չորրորդ որդւոյն թեկնածութիւնը. անոնց հետ էր նաեւ Կաւատ:

Ջերմ փափագը, որ գահին վրայ իրեն յաջորդ ունենայ զԽոսրով, պատճառ եղաւ Կաւատի, որ իր կեանքի վերջին օրերուն բախում ունենայ Մազդակեանց հետ, որոնց ոյժը ինքն էր ստեղծած, որոնց վարդապետութեան յարած էր եւ որոնց բարեացակամ վերաբերութիւնն իր հանդէպ այնպէս մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած էր իրեն: Մազդակեանք գիտէին թէ իրենց գոյութեան համար անհրաժեշտ էր արքայական պաշտպանութիւնը. պէտք է ամէն քար շարժէին նոյն պաշտպանութիւնը, եւ կամ գոնէ հանդուրժողութիւնը ապահովելու համար: Իրենք զիրենք կը զգային հզօր եւ համոզուած էին թէ իրենց կուսակցութեան ծրագիրը պիտի կարենան ի հարկին նաեւ բռնութեամբ ի գլուխ հանել: Իրաց դրութեան վրայ վստահ՝ խնդրեցին Կաւատէն, որ զՓթասուարսա առ կենդանութեան յաջորդ հռչակէ: Բայց խնդիրը ուրիշ ելք ունեցաւ: Կաւատ ինք զինքը Մազդակեանց առաջարկութեան համամիտ ընծայելով՝ հրաման տուաւ, որ անոնք իրենց որդիներով եւ կիներով ըստ կարի մեծաթիւ ներկայ ըլլան Թագադրութեան հանդիսին: Երբ հաւաքուած էին՝ հրամայեց որ Մազդակեանները այլադեններէն բաժնուած մէկ կողմը տեղ առնեն, պատրուակ բերելով թէ ինքը կը փափագի որ Թագադրութեան արարողութեան կարեւոր մասերը Մազդակեանները կատարեն: Հազիւ թէ անջատումը տեղի ունեցած էր եւ Մազդակեանք միամիտ համախմբուած, պատրաստ կանգնած զօրականը հրաման ընդունեցաւ յարձակիլ անզէն Մազդակեանց վրայ եւ կոտորել զանոնք անխնայ. արեան ահաւոր նախճիր գործուեցաւ տեղւոյն վրայ: Ի մէջ այլոց սպաննուեցաւ Մազդակեանց առաջնորդը՝ Ինդազար (Ինդարազար). ապա հրաման ելաւ որ փնտռեն նաեւ նահանգներու մէջ գտնուած Մազդակեանները եւ կոտորեն: Այսպէս ըստ յունական աղբերաց:

Քիչ մը տարբեր կը պատմէ Ֆիրդուսի. Մազդակեանք կը կասկածէին Խոսրովէն. Մազդակ անցած 100·000 կուսակիցներու գլուխը ցոյց մը կը սարքէ. ցոյցին նպատակն էր յայտնել իրենց հպատակութիւնը Թագաւորին. միաժամանակ դնել Թագաւորին առջեւ Թագաժառանգ Խոսրովի հանդէպ նոր վարդապետութեան ցոյց տուած անտարբերութիւնն եւ պահանջել, որ Խոսրով գրաւոր յանձն առնէ հին կրօնէն հրաժարիլ եւ յարիլ նորին: Խոսրով ընդդիմացաւ, ըսելով թէ ինքը մազդակեան վարդապետութիւնը հերձուածողական կը համարի. եւ խնդրեց որ տրուի իրեն վեցամսեայ ժամանակ մը, իր ապացոյցները հրապարակի վրայ դնելու համար, որ եւ շնորհուեցաւ: Խոսրով օգտագործելով ժամանակը՝ մէկ կողմէն հմտագոյն մոգպետները քաղաք հրաւիրեց, միւս կողմէն պատրաստութիւններ տեսաւ: Ժամադիր ժամուն տեղի ունեցաւ վիճաբանութիւնը Մազդակեաններու եւ Մազդեզեանն միջեւ: Դժուարին չեղաւ վերջիններուն ապացուցանել, թէ Մազդակի վարդապետութիւնը բովանդակ պետութիւնը քայքայման կը մատնէ, որովհետեւ այն ոչ միայն դասակարգային կարգերը կը բառնայ, այլ եւ ընտանիքի գաղափարը կը ջնջէ: Ասոր վրայ հրաման կ'ընդունի Խոսրով իւր հօրմէն կոտորել բնաջնջել Մազդակեանները: Մազդակ կախաղան կը հանուի: Ֆիրդուսիի ուրիշ օրինակ մը, զոր ունեցած է Մոհլ աչքի առաջ, կը պատմէ թէ Մազդակ, որովհետեւ Թագաւորէն անոր աղջիկը, գահն ու Թագը պահանջած էր, անոր հրամանաւ եռացեալ կուպրի (ձիւթի) մէջ կը նետուի: Այս կը պատահի 528 կամ 529 թուին:

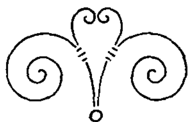
Մազդակի մասին Խորենացւոյ լսած աւանդութիւնը բազմօք նման է Յոյն եւ Պարսիկ աղբիւրներու հաղորդած գծերուն: Անշուշտ աւանդութիւնը, լսուած բերնէ բերան զանազան աշխարհներու մէջ, պիտի ունենար իւր խոտորող գծերն ալ. եւս առաւել Խորե-

նացւոյ գրչին տակ, որ Աժդահակի եւ Մազդակի զրոյցները ձուլած է ի մի իւր սեպհական եւ բանաստեղծական ըմբռնումներով:

Ուշադրութեան արժանի է Խորենացւոյ քով յատկապէս այն տեղիքը, ուր անիկա կը նկարագրէ իւր Սոորագրութեան մէջ Աժդահակի կատարածը, որ բոլորովին անման է տռապելին, նոյն իսկ հակասութեան մէջ է անոր հետ: Առասպելը, իւր բոլոր տարբերակներու մէջ, գիտէ թէ Աժդահակ Հրուդէնէն շղթայուած տարուած է Դըմբաւընդ լեռը եւ հոն քարայրի մը մէջ ժայռին բեւեռուած. եւ կենդանի է հոն դեռ այսօր: Այս կէտը անտեսելով Մովսէս իւր Սոորագրութեան մէջ կը գրէ թէ «... ի սաստիկ վարելոյն զնա (զԱժդահակ)՝ թօթափեցաւ ամբոխ նորա ի նմանէ. յայս վստահացեալ վարողացն զնա՝ հանգեան աւուրս ինչ զտեղեօքն: Եւ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցրուեալսն[1] յանկարծօրէն հասանէ ի վերայ նոցա (հալածչացն) վնաս սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն (նմա) եւ փախստական լինի Բիւրասպի. եւ հասեալ սպանանեն զնա [մերձ ի լեառնն[2]] եւ ընկենուն ի վիհ մեծ ծծմբոյ»:

Այս տեղ կը տեսնենք մենք Մազդակեանց վրայ առաջին եւ երկրորդ յարձակումներու մասին ակնարկութիւններ. առաջին յարձակումէն ետքը կրցան Մազդակեանք իրենց ոյժը նորէն ժողվել. բայց պարտուեցան երկրորդին մէջ. Մազդակ Ֆիրդուսիի համաձայն «ի գուբ եռացեալ ձիթոյ» նետուեցաւ եւ Մ. Խորենացւոյ համաձայն «ընկենուն զնա ի վիհ մեծ ծծմբոյ». պարագայ մը, որ չէր պատշաճէր Բիւրասպի Աժդահակայ առասպելին, ճշդիւ կը համապատասխանէ Մազդակի պատմական վէպին: Անշուշտ «ձիւթի» եւ «ծծումբի» մէջ մեծ տարբերութիւն գնելու չէ, նկատի առնելով որ պատմուածքը երկու հեղինակներու քով ալ աւանդութենէն քաղուած է:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

[1] Բ օրինակը կը կարդայ. ժողովեալ զցրուեալ սակաւ զօրսն:
[2] Բ օրինակը չունի «մերձ ի լեառնն»:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՍԿԶԲՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՈՒ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՒՈՑ ԿՈՉՈՒՄՆԵՐԸ

(Շարունակութիւն:)

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԵՒ ՓԱՐՊԵՑԻ ԻՆՔՆԱԿԱՑ

Ագաթանգեղոսի ու Փարպեցւոյ կոչումները դասաւորելու ժամանակ՝ յաճախ դժուար է որոշել, թէ արդեօք անոնց շեղումները Զ.ի բնագրէն իբր ազա՞տ յառաջբերութիւն պէտք է նկատել, թէ հայերէն Աւետարաններու տարբեր բնագրի մը վերագրել, եւ այն՝ ի՛նչ չափով: Նախորդ յօդուածով ջանացինք ապացուցանել, որ երկու պատմագրերուն ալ կիրարկած Աւետարանները լիովին չեն համաձայնիր Զ.ի բնագրին հետ. մենք գտանք հոն չօշափելի քանակով ընթերցուածներ, որոնք Տատիանեան Համաբարբառի լայն գործածութեան ու ազդեցութեան անհերքելի վկաներն են: Այս պարագան միայն բաւական պիտի ըլլար մեծ զգուշութիւն պարտադրելու մեզի. միւս կողմէ սակայն պակաս չեն զօրաւոր օրինակներ ի նպաստ լայն ըմբռնուած ազատութեան մը: Յաջորդ էջերուն կը յանձնենք լուսաբանել զայս:

Մատթ. Բ. 6. Եւ դու Բեթղեհէմ (ԱԲ Բեթղահէմ) ոչինչ կրսեր վիճակաց հասեր. ի քէն ծագեսցի ինձ պետ եւ իշխան տանն Իսրայէլի, եւ ելք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհի. Ագ. 193, Միքէ Ե. 2. եւ դու Բեթղահէմ տուն Եփրաթայ, սակաւաւոր իցես լինել ի հազարաւորս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ լինել իշխան (ա. ելցէ ինձ իշխան) Իսրայէլի, եւ ելք նորա ի սկզբանէ աւուրց աշխարհի: Ագ. Միքէէն կ'առնէ վերջաւորութիւնը, սակայն նա կը շեղի Մատթէոսէն իւր կրճատումով ու յաւելուածով. Մատթ. Բ. 6. եւ դու Բեթղահէմ երկիր Յուդայ, ոչինչ կրտսեր (ա. կրսեր) ես յիշխանս Յուդայ, ի քէն ելցէ ինձ իշխան, որ հովուեսցէ զժողովուրդ իմ զԻսրայէլ:

Գ. 14. Ինձ պարտ է (Զ՝ պիտոյ է) ի քէն մկրտել. Ագ. 204. Տ կը համաձայնի մասամբ Աւետարանի հետ լեզուական տեսակէտէ: Ինձ պիտոյ է ի քէն կնիք առնուլ. Տ 91. այլուր կիսատ թողած է. Ես կարօտ եմ. Տ 96:

Դ. 10. (ամենեցուն զայն գնէր ի մտի, զի) Տեառն Աստուծոյ իւրեանց (b մերում) միայն երկիր պագցեն (b պագցուք, ԱԲ պա-